

13. Кузнєцова Н. Проблеми співвідношення норм земельного та цивільного законодавства при вирішенні господарських спорів з питань земельних відносин / Н. Кузнєцова // Право України. – 2009. – № 9. – С. 19-21.

14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки: Закон України № 578-V від 11 січня 2007 року // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13. – Ст. 131

15. Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв): Закон України № 899-IV від 5 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 38. – Ст. 1.

16. Держкомзем готовий створити систему земельного кадастру до червня 2012 року. Державний комітет України із земельних ресурсів. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=105697&cat_id=97786

17. Кулик О. Рішення... за відсутності рішень? / О. Кулик // Урядовий кур'єр. – 2006. – № 93. – С. 15-16.

18. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн./ А.П. Закалюк – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.

УДК 343.21(477)

Г.З. Яремко

БЛАНКЕТНІ ДИСПОЗИЦІЇ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ НАСЛІДКІВ ТА ФАКУЛЬТАТИВНИХ ОЗНАК ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ

Досліджуються особливості бланкетних диспозицій, що стосуються суспільно небезпечних наслідків та факультативних ознак об'єктивної сторони злочину (місця, часу, способу, знаряддя, засобів його вчинення): обґрунтованість їх використання, найпоширеніші лексичні прийоми відсилання до норм інших галузей права.

Ключові слова: бланкетні диспозиції, суспільно небезпечні наслідки, факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину.

Исследуются особенности бланкетных диспозиций, касающихся общественно опасных последствий и факультативных признаков объективной стороны преступления (места, времени, способа, орудий, средств, обстановки его совершения): обоснованность их использования, наиболее распространены лексические приемы отсылки к нормам других отраслей права.

Ключевые слова: бланкетные диспозиции; общественно опасные последствия; факультативные признаки объективной стороны преступления.

The article investigates the peculiarities of blanket dispositions in connection with the problem of socially dangerous consequences and optional features of the objective side of crimes(place, time, method, tool, means of committing), stipulation of their utilization, the most widely spread lexical means of referring to the standards of other branches of law.

Key words: blanket dispositions, socially dangerous consequences, optional features of the objective side of crimes.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми бланкетних диспозицій в статтях Особливої частини КК України не може бути послідовним і системним, якщо не розглянути їх особливості залежно від того, до якої ознаки елемента складу злочину відноситься бланкетна відсилка. Тому важливо з'ясувати закономірності та особливості бланкетних диспозицій, що належать до суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони злочину, причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками, а також до факультативних ознак об'єктивної сторони злочину – місця, часу, способу, знаряддя, засобів, обстановки його вчинення.

Водночас слід розглянути найпоширеніші лексичні прийоми відсилання до іншогогалузевих норм, підстави формулювання пропозицій, спрямованих на удосконалення КК України в частині застосування статей, що містять бланкетні диспозиції.

Стан дослідження. Доводиться констатувати, що на сьогодні в Україні нема жодного комплексного дослідження, присвяченого питанням бланкетних диспозицій кримінально-правових норм, що містять заборону.

Питання ж бланкетних диспозицій щодо вказаних ознак об'єктивної сторони залишається взагалі недослідженим. Наукові доробки в даному напрямку зводяться лише до констатації бланкетного характеру диспозицій статей певного розділу, в окремих випадках – до обґрунтованості (доцільності) чи необґрунтованості їх використання (наприклад, В.І. Борисов, О.О. Пашенко [1, с. 29], С.Б. Гавриш [2, с. 7], М.І. Галюкова [3, с. 257], А.В. Ігнатенко [4, с. 161–162], С.Я. Лихова [5], В.А. Мисливий [6, с. 150], В.О. Навроцький [7; 15]). А це ще раз підтверджує актуальність такого аналітичного екскурсу.

Виклад основних положень. Першими розглянемо особливості бланкетних диспозицій, що відносяться до суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Суспільно небезпечні наслідки – це шкода, заподіяна конкретним суспільно небезпечним діянням, а так само створення загрози заподіяння такої шкоди. При цьому така шкода поділяється на фізичну, майнову, моральну, політичну, організаційну та комбіновану [8, с. 238]. З огляду на те, що зміст суспільно небезпечних наслідків становить шкода, яка прямо передбачена лише у диспозиціях статей, де йдеться про злочини з матеріальним складом, стає зрозумілим, чому бланкетні диспозиції щодо цієї ознаки малопоширені.

Принагідно зазначимо, що рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону в часі), яке розкриває правову природу бланкетних диспозицій, відноситься саме до суспільно небезпечних наслідків [9]. Так, у КК 1960 р. примітка до ст. 81 вказувала, зокрема, що розкрадання визнається вчиненим у великих розмірах, якщо воно скоєно однією особою чи групою осіб на суму, яка в сто і більше разів перевищує мінімальний *розмір заробітної плати, встановлений законодавством України* (абзац другий), а в особливо великих розмірах — якщо воно вчинено однією особою чи групою осіб на суму, що в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує мінімальний *розмір заробітної плати, встановленої законодавством* (абзац третій). Очевидне пряме посилання на законодавство. А тому Конституційний Суд України і відніс вказану диспозицію до бланкетної. У КК України 2001 р. аналогічна примітка до ст. 185 пов'язує розмір шкоди з відповідним кратним розміром неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Жодного посилання немає, однак необхідність звернення до нормативних принципів, що є поза кримінальним законом, для з'ясування точної величини неоподатковуваних мінімумів доходів громадян цілком очевидна. А тому в цій ситуації йдеться про субсидіарне застосування іншогогалузевих норм.

Загалом у чинному КК України є лише дві статті – 212 і 212-1, примітки до яких в частині визначення шкоди пов'язують її розмір з відповідним кратною величиною *встановлених законодавством* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 212) та *встановлених законом* неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Тут легко помітне використання різних термінів, які, що головне, допускають різний рівень бланкетності. Така ситуація, звичайно, лише вносить у

КК України правозастосовні проблеми, яких можна було б уникнути. В інших же аналогічних примітках – жодного посилання немає (прим. 2-4 до ст. 185, прим. до ст. 188-1, прим. до ст. 192, прим. до ст. 197-1, прим. до ст. 199, прим. до ст. 201 КК України тощо). Видається, така ситуація неприпустима, неправильно ставити бланкетний характер диспозиції статті кримінального закону в залежність від уподобань, смаків, лексичного стилю того, хто писав цю норму. Там, де це можливо, диспозиція повинна бути викладена описово, що, звичайно, не позбавляє необхідності звернення до іншогогалузевих норм субсидіарно. Бланкетний характер диспозиції повинен бути обґрунтований, застосовуватися *лише* там, де описати ознаки складу злочину, в силу чисельності регулюючого нормативного матеріалу, неможливо і недоцільно. Слушно вказує О.О. Дудуров, що вирішення проблеми бланкетності у кримінальному праві лежить, зокрема, у площині вдосконалення КК – збільшення питомої ваги описового елемента в описово-бланкетних диспозиціях норм КК [10, с. 260].

Бланкетним способом викладено і вказівку на суспільно небезпечні наслідки в ч. 1 ст. 361 КК України. Це диспозиція статті передбачає відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, що призвело до витоку, втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації або до *порушення встановленого порядку її маршрутизації*.

Порушення встановленого порядку маршрутизації інформації між телекомунікаційними мережами як один з альтернативних наслідків – це «здійснення її передавання з порушенням порядку встановленого нормативно-правовими актами Національної комісії з питань регулювання електрозв'язку порядку спрямування (маршрутизації) трафіка» [11, с. 1160]. Тобто фактично це порушення послідовності з'єднання точок взаємоз'єднання між кінцевими абонентами мережі електрозв'язку, яка повинна відповідати Правилам взаємоз'єднання телекомунікаційних мереж загального користування, що затверджені рішенням Національної комісії з питань регулювання зв'язку України від 8 грудня 2005 р. № 155.

Наведені бланкетні диспозиції, що відносяться до суспільно небезпечних наслідків, є поодинокими і, врешті, навряд чи обґрунтовані.

Щодо причинного зв'язку, то будучи об'єктивним зв'язком між явищами, коли одне з них породжує інше, він текстуально, як правило,

в диспозиції не відображений, і в жодному випадку не може носити бланкетного характеру.

В частині факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину (місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка вчинення злочину), то вони можуть набувати обов'язкового характеру лише якщо прямо вказані у диспозиції статті. У зв'язку з цим, стає зрозуміло, чому бланкетні диспозиції щодо цих ознак зустрічаються рідко. В КК України є лише поодинокі випадки бланкетного викладу місця, способу та обстановки вчинення злочину. Так, ч. 3 ст. 197-1 КК України передбачає самовільне будівництво на *самовільно* зайнятій земельній ділянці. Очевидно, що місцем вчинення злочину є самовільно зайнята ділянка. А.А. Стрижевська вказує, що самовільне зайняття земельної ділянки може мати місце у випадку порушення встановленого порядку та підстав набуття права власності на земельні ділянки [12, с. 555]. Однак, видається, що самовільний характер має місце у випадку порушення підстав та порядку набуття й інших прав на земельну ділянку, не лише власності (наприклад, користування, земельного сервітуту, емфітевзису). Офіційне розуміння самовільного зайняття земельних ділянок міститься у ч. 13 ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» від 19 червня 2003 р. [13]. Вказується, що таким є будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації.

Щодо способу вчинення злочину – то мають місце, зокрема, такі бланкетні вказівки на:

- Незаконний характер способу вчинення злочину (наприклад, ч. 3 ст. 190, ч. 1 ст. 373 КК України). Так, ч. 3 ст. 190 КК України передбачає відповідальність, зокрема, і за шахрайство, вчинене *шляхом незаконних операцій* з використанням електронно-обчислювальної техніки. Зрозуміло, що в основі таких незаконних операцій – обман або зловживання довірою. «Обман при вчиненні цього злочину може виразитися у застосуванні програмних засобів, які дають змогу винному будь-яким чином здійснити несанкціонований доступ до інформації, яка зберігається чи обробляється в автоматизованих системах. Зловживання довірою як спосіб шахрайства при незаконних операціях з використанням електронно-обчислювальної техніки має місце тоді, коли винна особа в результаті довірчих відносин має вільний доступ

до здійснення відповідних операцій і недобросовісно використовує ці відносини для неправомірного заволодіння чужим майном чи правом на нього» [11, с. 489–490]. Якщо порядок доступу до інформації, що міститься в електронно-обчислювальній машині (комп'ютері), автоматизованій системі, комп'ютерній мережі визначаються як законодавчими, так і локальними нормативними актами, то в частині визначення права осіб на доступ до інформації – необхідним є звернення, як правило, до локальних нормативних актів. Натомість, ч. 1 ст. 373 КК України вказує на примушування давати показання при допиті *шляхом незаконних дій* з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. Ч. 3 ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу України від 28 грудня 1960 р. [14] вказує, що забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Фактично це означає вчинення дій, які заборонені законодавством, «самі по собі становлять злочин чи дисциплінарний проступок» [15, с. 22].

- Несанкціонований характер способу вчинення злочину (наприклад, ч. 11 ст. 158 КК України). Так, ч. 11 ст. 158 КК України, зокрема, передбачає відповідальність за втручання в роботу Державного реєстру виборців, внесення неправдивих відомостей до бази даних вчинене особою *шляхом несанкціонованого доступу* до бази даних Державного реєстру виборців. Закон України «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 р. чітко встановлює порядок реалізації права виборця звернутися із письмовим запитом до органу ведення Реєстру в Україні щодо змісту його особистих персональних даних у Реєстрі, а також з письмовим запитом щодо надання за вказаною у запиті виборчою адресою інформації про кількість виборців (без зазначення їх персональних даних), внесених до Реєстру, які мають цю виборчу адресу, або про відсутність записів у Реєстрі з такою виборчою адресою; за назвою села, селища, міста, району в місті, іноземної країни – інформації про кількість виборців у зазначеному селі, селищі, місті, районі в місті, іноземній країні тощо [16]. Власне, доступ таких осіб поза встановленою процедурою є несанкціонованим.

- Самовільний характер способу вчинення злочину (ч. 1 ст. 188-1 КК України). Так, ч. 1 ст. 188 КК України вказує на викрадення електричної або теплової енергії шляхом її *самовільного* використання без приладів обліку (якщо використання приладів обліку обов'язкове). Однак, сумнівно, що викрадення може вчинятися несамовільним шляхом. А тому в порядку бланкетності необхідно зверта-

тися до нормативно-правових актів, що визначають випадки, коли використання приладів обліку обов'язкове. Вказівка на самовільність тут не несе змістовного навантаження.

Щодо обстановки вчинення злочину – в КК України є статті, що містять бланкетні відсилання в частині таких ознак (наприклад, ст. ст. 116, 123 КК України). Так, ст. 116 КК України передбачає відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок *протизаконного* насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, а ст. 123 КК України відповідно – за умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок *протизаконного* насильства або тяжкої образи з боку потерпілого. З наведених формулювань очевидно, що однією з обов'язкових ознак об'єктивної сторони є певна обстановка вчинення злочину, яку становить віктимна поведінка з боку потерпілого, що може полягати, зокрема, у протизаконному насильстві. При цьому вказівка на протизаконність насильства, на перший погляд, надає диспозиціям даних статей бланкетного характеру.

Відповідно ж до абзацу першого п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» насильство може бути як фізичним (заподіяння тілесних ушкоджень або побойів, незаконне позбавлення волі тощо), так і психічним (наприклад, погроза завдати фізичної, моральної чи майнової шкоди) [17, с. 191]. Таке положення розкриває зміст самого насильства, однак нічого прямо не вказує на таку його ознаку як «протизаконність». Ситуація усугубляється полярністю позицій науковців щодо протизаконності насильства. Одні вважають, що в юридичному значенні поняття «насильство» необхідно розглядати тільки як протизаконне (А.В. Байлов [18, с. 10], Л.А. Остапенко [19, с. 8–9]). У зв'язку з цим, наголошується на надмірній вказівці у ст. 116 КК на «протизаконність» насильства, тому що сам термін «насильство» вже містить у собі цю ознаку. Інші ж автори висловлюють позицію, що насильство може бути як законним так і протизаконним (В.К. Гришук [20, с. 68], М.І. Мельник [11, с. 273]). При цьому під законним насильством розуміють насильство, вчинене в стані необхідної оборони, крайньої необхідності, при затриманні злочинця, при виконанні службового обов'язку, зокрема працівниками міліції, Служби Безпеки України, працівниками органів і установ виконання покарання тощо.

Однак, ретельний аналіз законодавства свідчить, що в нормативно-правових актах з метою вказівки на право особи у певних визначених випадках застосувати щодо іншої особи фізичний чи психічний вплив термін «наси́льство» не вживається. Так, при необхідній обороні в ч. 1 ст. 36 КК України йдеться про дії, які полягають у заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої за конкретних обставин для негайного відвернення чи припинення посягання. Аналогічно на правомірність заподіяння шкоди вказано щодо стану уявної оборони, стану затримання особи, що вчинила злочин, крайньої необхідності (ст.ст. 37, 38, 39 КК України) тощо. Відповідно ж до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про міліцію» міліція має право застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю у випадках і в порядку, передбачених цим Законом [21]. Схожі норми містяться у ст. 26 Закону України «Про Службу безпеки України» [22] та ч. 1 ст. 106 Кримінально-виконавчого кодексу України [23].

Тобто очевидно, що в усіх випадках, до яких апелюють прихильники позиції можливості законного насильства, термін «наси́льство» не вживається. Йдеться про певні заходи і засоби впливу. Власне ж насильство – це *умисний* фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Саме вказівка на умисність передбачає той факт, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння.

У зв'язку з цим, стає очевидно, що насильство не може бути законним, а тому вказівки у статтях 116, 123 КК України на протизаконність насильства з боку потерпілого є надмірними, фактично тавтологією, а тому повинні бути виключені.

Висновки. Аналіз особливостей бланкетних диспозицій, що відносяться до ознак об'єктивної сторони злочину, дає підстави для узагальнень.

По-перше, бланкетні диспозиції, що відносяться до суспільно небезпечних наслідків, малопоширені з огляду на те, що зміст становить фактична шкода (фізична, майнова, моральна, політична, організаційна та комбінована). Крім того, така шкода прямо передбачена лише у диспозиціях статей, де йдеться про злочини з матеріальним складом. Поодинокі ж випадки бланкетного викладу диспозицій статей КК України в частині суспільно небезпечних наслідків, як правило, необґрунтовані. Така ситуація неприпустима, бланкетний характер диспозиції допустимий *лише* там, де описати ознаки складу злочину, в

силу чисельності регулюючого нормативного матеріалу, неможливо і недоцільно.

По-друге, причинний зв'язок, будучи об'єктивним зв'язком між явищами, коли одне з них породжує інше, текстуально в диспозиції, як правило, не відображений, і в жодному випадку не може носити бланкетного характеру, що й засвідчує проведений аналіз.

По-третє, факультативні ознаки об'єктивної сторони складу злочину (місце, час, спосіб, знаряддя, засоби, обстановка вчинення злочину), набуваючи обов'язкового характеру лише у випадку прямої вказівки у диспозиції статті, об'єктивно зустрічаються значно рідше, а тому бланкетні диспозиції щодо цих ознак також малопоширені. В КК України є лише приклади бланкетного викладу місця, способу та обстановки вчинення злочину.

---

1. Борисов В.І. Злочини проти безпеки виробництва: поняття та види. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: монографія / В.І. Борисов, О.О. Пашенко. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 224 с.

2. Гавриш С.Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально виконавче право» / С.Б. Гавриш. – Х., 1994. – 40 с.

3. Галукова М.И. Проблемы формирования современного уголовного законодательства о преступлениях против здоровья человека / М.И. Галукова // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы 5 Междунар. науч.-практ. конфер. 24–25 января 2008 г. – М.: Проспект, 2008. – С. 257–260.

4. Ігнатенко А.В. У Кримінальному кодексі доцільна бланкетна норма / А.В. Ігнатенко // Виборче законодавство України: проблеми та шляхи їх вирішення (за матеріалами науково-практичних конференцій та круглих столів). – К.: Інститут виборч. права, 2005. – 179 с.

5. Лихова С.Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С.Я. Лихова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 573 с.

6. Мисливий В.А. Злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту: монографія / В.А. Мисливий. – Дніпропетровськ, 2004. – 380 с.

7. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник / В.О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

8. Гришук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В.К. Гришук. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.

9. Див.: Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – С. 77.
10. Дудоров О.О. Про місце банкетної диспозиції норми кримінально-правової заборони у конкретизації змісту складу злочину // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Ч. 1 (14). – С. 257–260.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: [4-те вид., перер. і доп.] / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юридична думка, 2007. – 1184 с.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України [2-ге вид., перероб. та доп.] / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. – К.: Дакор, 2008. – С. 1428.
13. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – С. 350.
14. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28 грудня 1960 року № 1001-05 (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1961. – № 2. – С. 15.
15. Навроцький В.О. Злочини проти правосуддя: лекції для студентів юридичного факультету / В.О. Навроцький. – Львів: юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка, 1997. – 56 с.
16. Див.: Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – С. 282.
17. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. голови Верховного Суду України В.Т. Маляренка; упор. П.П. Пилипчук. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 408 с.
18. Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально виконавче право» / А.В. Байлов. – Х., 2004. – 20 с.
19. Остапенко Л.А. Кримінально-правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (ст.ст. 116, 117, 118 КК України): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально виконавче право» / Л.А. Остапенко. – К., 2004. – 20 с.
20. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Шемшученко Ю.С. (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2002. – Т. 4: Н-П. – 720 с.
21. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року № 565-XI (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 4. – С. 20.
22. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року № 2229- XI (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – С. 382.
23. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-І (із змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №№ 3–4. – С. 21.